O‘ZBEK TILINING BOSHQA TURKIY TILLAR BILAN QIYOSIY TAHLILI

Toshkent Kimyo Xalqaro universiteti Namangan filialiali
O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 1-bosqich talabasi
Nazokat Tojiaxmedova Rahmatulla qizi

Annotatsiya

Mazkur maqolada o‘zbek tilining boshqa turkiy tillar bilan qiyosiy tahlili amalga oshiriladi. Tadqiqotda fonetik, morfologik, leksik va sintaktik xususiyatlar asosida o‘zbek tili va boshqa turkiy tillar o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlar ochib beriladi. Ilmiy adabiyotlar va tarixiy manbalar asosida turli nazariyalar va amaliy tadqiqotlar tahlil qilinadi, shuningdek, o‘zbek tilining taraqqiyotiga ta’sir etuvchi omillar ko‘rib chiqiladi. Qiyosiy tahlil natijalari o‘zbek tilining umumturkiy til oilasidagi o‘rni va ahamiyatini aniqlashda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: *o‘zbek tili, turkiy tillar, qiyosiy tahlil, lingvistika*

Annatation

This article presents a comparative analysis of the Uzbek language with other Turkic languages. The research examines similarities and differences between Uzbek and other Turkic languages based on phonetic, morphological, lexical, and syntactic features. Various theories and empirical studies are analyzed using scientific literature and historical sources, also considering the factors influencing the development of the Uzbek language. The results of the comparative analysis provide a significant scientific foundation for determining the place and importance of the Uzbek language within the Turkic language family.

Keywords: *Uzbek language, Turkic languages, comparative analysis, linguistics*

Аннотация

В данной статье проводится сравнительный анализ узбекского языка с другими тюркскими языками. В исследовании раскрываются сходства и

различия между узбекским и другими тюркскими языками на основе фонетических, морфологических, лексических и синтаксических особенностей. Анализируются различные теории и эмпирические исследования, опираясь на научную литературу и исторические источники, а также рассматриваются факторы, влияющие на развитие узбекского языка. Результаты сравнительного анализа служат важной научной основой для определения места и значения узбекского языка в семье тюркских языков.

Ключевые слова: *узбекский язык, тюркские языки, сравнительный анализ, лингвистика*

O‘zbek tili turkiy tillar oilasining janubiy-sharqiy guruhiga mansub bo‘lib, o‘zining boy tarixiy taraqqiyoti, leksik va grammatik xususiyatlari bilan ajralib turadi. O‘zbek tili Markaziy Osiyoda keng tarqalgan bo‘lib, millionlab insonlar uchun ona tili hisoblanadi. Turkiy tillar oilasidagi o‘rni, o‘ziga xos fonetik va morfologik xususiyatlari, tarixiy taraqqiyot jarayonida boshqa turkiy tillar bilan o‘zaro aloqalari ilmiy jamoatchilikni doimo qiziqtirib kelgan. Qiyosiy tahlil usuli orqali o‘zbek tilining boshqa turkiy tillar bilan o‘xshash va farqli jihatlarini aniqlash, bu tillarning taraqqiyotida yuzaga kelgan umumiy va maxsus qonuniyatlarni ochib berish muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada o‘zbek tilining fonetik, morfologik, leksik va sintaktik jihatdan boshqa turkiy tillar bilan qiyosiy tahlili amalga oshiriladi. Ilmiy adabiyotlarda mavjud nazariyalar, tarixiy va zamonaviy tadqiqotlar, shuningdek, amaliy natijalarga asoslanilgan holda, o‘zbek tilining umumturkiy til oilasidagi o‘rni va ahamiyati aniqlanadi.

O‘zbek tilining boshqa turkiy tillar bilan qiyosiy tahlili masalasi o‘zining nazariy va amaliy ahamiyati bilan ajralib turadi. Bu masalada dastlab tilshunoslikda qiyosiy-tarixiy metodning shakllanishi va rivojlanishi muhim bo‘lgan. XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, yevropa va rus tilshunoslari, jumladan, V.V. Radlov, N.I. Ilminskiy, V.A. Bogoroditskiy singari olimlar turkiy tillarni o‘rganishda qiyosiy yondashuv asoslarini yaratdilar. Ularning izlanishlari fonetik, morfologik va leksik jihatlardagi o‘xshashlik va farqlarni aniqlashga qaratilgan bo‘lib, bu borada V.V.

Radlovning “Turkic Dialects Dictionary” asari fundamental ahamiyatga ega bo‘ldi[1]. Ushbu asarda o‘zbek tili va boshqa turkiy tillar o‘rtasidagi fonetik va leksik farqlar ilk bor tizimli tarzda ko‘rsatildi. Qiyosiy-tarixiy metodologiyaning shakllanishi natijasida o‘zbek tilining turkiy tillar oilasidagi o‘rni aniqlashga urinishlar boshlandi.

O‘zbekiston va boshqa Markaziy Osiyo davlatlarida mustaqil tilshunoslik maktablari yuzaga kelishi bilan birgalikda, o‘zbek tilining qiyosiy tahliliga bag‘ishlangan tadqiqotlar ham kengaydi. Bu borada akademik A. Kononov, A.N. Samoylovich, M.Qoriev, S. Mutallibov singari olimlarning izlanishlari muhim o‘rin tutadi. A. Kononov o‘z asarlarida turkiy tillarning umumiy grammatik xususiyatlari va o‘zbek tilining o‘ziga xos morfologik tizimi haqida fikrlar bildirgan[2]. Unga ko‘ra, o‘zbek tili morfologiyasida aglutinativlik asosiy xususiyat bo‘lib, bu turkiy tillarga xos umumiy belgi sanaladi. Biroq, o‘zbek tilida ayrim morfologik unsurlar, masalan, zamon va shaxs ko‘rsatkichlari, boshqa turkiy tillardagi analoglarga nisbatan o‘ziga xos tarzda rivojlangan.

Tarixiy-lingvistik tadqiqotlarda o‘zbek tili va boshqa turkiy tillar o‘rtasidagi farqlar va o‘xshashliklar, asosan, fonetik o‘zgarishlar, morfologik tuzilma va leksik qatlamlar asosida ko‘rib chiqiladi. Masalan, o‘zbek tilida qadimgi turkiy tilga xos bo‘lgan ba’zi fonetik unsurlar saqlanib qolgan bo‘lsa-da, boshqa jihatdan, masalan, unli tovushlarning o‘zgarishi va qisqarishi, so‘z boshidagi undoshlarning o‘zaro almashuvi, boshqa turkiy tillarga nisbatan farqlanadi. Qadimgi o‘zbek tili (chig‘atoy tili) va hozirgi o‘zbek tilini qiyosiy o‘rganish natijasida o‘zbek tilida fonetik jihatdan sodda, aglutinativlik asosidagi morfologik tizim va boy leksik qatlam shakllanganligi aniqlangan[3]. Shu bilan birga, o‘zbek tilida boshqa turkiy tillarga nisbatan fors-tojik, arab va rus tillaridan ko‘proq so‘zlar kirib kelganligi kuzatiladi.

O‘zbek tilining boshqa turkiy tillar bilan qiyosiy tahlilida mintaqaviy va milliy olimlarning hissasi beqiyos. Jumladan, o‘zbek tilshunoslari orasida S. Mutallibov, A. Madvaliev, N. Mahmudov, A. Jo‘rayev singari olimlar o‘zbek tili va boshqa turkiy tillar fonetikasi, morfologiyasi, sintaksisi va leksikologiyasi borasida ko‘plab

tadqiqotlar olib borganlar. S. Mutallibov o‘zining “O‘zbek tilining fonetikasi” asarida o‘zbek va boshqa turkiy tillar fonetik tizimini qiyosiy tahlil qilib, o‘zbek tilidagi unli va undosh tovushlarning o‘ziga xos xususiyatlarini ochib bergan[4]. Unga ko‘ra, o‘zbek tilida ba’zi qadimgi turkiy tovushlar yo‘qolgan yoki boshqa tovushlar bilan almashtirilgan. Masalan, qadimgi turkiy tilga xos bo‘lgan “ğ” tovushi o‘zbek tilida ko‘plab hollarda “g” yoki “q” tovushlari bilan almashgan. Bu esa o‘zbek tilining fonetik taraqqiyotidagi o‘ziga xos yo‘nalishni ko‘rsatadi.

Morfologik jihatdan, o‘zbek tili va boshqa turkiy tillar orasidagi asosiy o‘xshashlik – aglutinativlik, ya’ni so‘zlarning affikslar yordamida yasalishi hisoblanadi. Biroq, ayrim morfologik ko‘rsatkichlar va affikslarning shakli, vazifasi va ishlatilishida farqlar mavjud. O‘zbek tilida zamon, shaxs, ko‘plik va egalik affikslari boshqa turkiy tillarga nisbatan ba’zi hollarda qisqargan yoki o‘zgargan. Masalan, zamon ko‘rsatkichlari turk, qirg‘iz, qozoq tillarida ko‘proq variantlarga ega bo‘lsa, o‘zbek tilida ular soddalashtirilgan. Bu holat S. Mutallibov va A. Madvaliev asarlarida batafsil tahlil qilingan. Shuningdek, o‘zbek tilida ba’zi qadimgi turkiy affikslar to‘liq saqlanmagan, ularning o‘rniga yangi affikslar yoki o‘zgarishlar yuzaga kelgan[5].

Leksik qatlamni qiyosiy tahlil qilishda o‘zbek tilining boshqa turkiy tillarga nisbatan ochiq va so‘z yasalishiga moyil til ekani aniqlanadi. O‘zbek tilida fors-tojik, arab va rus tillaridan kirib kelgan so‘zlar soni boshqa turkiy tillarga nisbatan ko‘proq. Bu holat o‘zbek xalqining tarixiy taraqqiyoti, madaniy va iqtisodiy aloqalari bilan bog‘liq. Masalan, o‘zbek tilidagi “kitob” (arabcha), “dehqon” (forscha), “traktor” (ruscha) so‘zlari boshqa turkiy tillarda mos ekvivalentlarga ega bo‘lsa-da, ular ko‘pincha o‘zbek tilida faol ishlatiladi. Boshqa tomondan, o‘zbek tilida so‘z yasalishi va yangi so‘zlar hosil qilish imkoniyatlari kengligi, uning taraqqiyotini ta’minlovchi muhim omil hisoblanadi. Bu borada A. Jo‘rayev va N. Mahmudovlarning tadqiqotlari e’tiborga molikdir. Ular o‘zbek tilining leksik qatlamini qiyosiy tahlil qilish orqali, o‘zbek tilining leksik boyligi va boshqa turkiy tillar bilan o‘xshash va farqli jihatlarini aniqlashgan.

Sintaktik jihatdan, o‘zbek tili va boshqa turkiy tillar o‘rtasida umumiy va maxsus xususiyatlar mavjud. Umuman olganda, turkiy tillar sintaksisi ergativlik, so‘z tartibining qat’iyligi, gap bo‘laklarining joylashuvi kabi umumiy xususiyatlarga ega. O‘zbek tilida esa so‘z tartibi nisbatan erkinroq bo‘lib, gap bo‘laklari o‘rtasidagi munosabatlar affikslar va yordamchi so‘zlar orqali ifodalanadi. Bu jihat o‘zbek tilining boshqa turkiy tillardan farqli sintaktik tizimga ega ekanligini ko‘rsatadi. O‘zbek tilida ergativlik, so‘z tartibi va gap tuzilmasidagi o‘ziga xosliklar zamonaviy tilshunoslikda alohida tadqiqot mavzusi bo‘lib, bu borada so‘nggi yillarda bir qator amaliy tadqiqotlar amalga oshirilgan.

Empirik tadqiqotlarda o‘zbek tilining boshqa turkiy tillar bilan fonetik, morfologik, leksik va sintaktik jihatdan o‘xshash va farqli tomonlari statistik va eksperimental usullar orqali aniqlanmoqda. Masalan, zamonaviy korpus lingvistikasi asosida o‘zbek va boshqa turkiy tillardagi so‘zlarning chastota tahlili, morfemik tarkibi, fonetik o‘zgarishlari o‘rganilmoqda. Bu borada Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Til va adabiyot instituti huzurida bir qator loyiha va dasturlar amalga oshirilgan. Mazkur tadqiqotlar natijasida o‘zbek tilining fonetik tizimida ayrim tovushlarning qisqarishi, morfologik tuzilmasida esa affikslarning soddalashuvi va leksik qatlamda xorijiy so‘zlarning ko‘pligi aniqlangan[6].

Qiyosiy tahlil jarayonida yuzaga keladigan muammolar va bahsli masalalar ham mavjud. Jumladan, o‘zbek tilining qaysi turkiy til guruhiga yaqinligi, uning qadimgi turkiy til bilan bog‘liqligi, zamonaviy o‘zbek tilining chig‘atoy tilidan farqlari borasida turli nazariy qarashlar mavjud. Ba’zi olimlar o‘zbek tilini qipchoq guruhiga yaqin deb hisoblashsa, boshqalar uni qarluq guruhiga mansub, deb biladilar. Bu borada tarixiy, fonetik, morfologik va leksik dalillar tahlil qilinadi. O‘zbek tilining qadimgi yozma yodgorliklardagi shakllari, masalan, “Devoni lug‘otit-turk”, “Qutadg‘u bilig”, “Mahbub ul-qulub” asarlaridagi til materiallari asosida o‘rganish, uning taraqqiyot bosqichlarini aniqlashga yordam beradi. Zamonaviy tilshunoslikda qiyosiy tahlil natijalariga tayanib, o‘zbek tilining

umumturkiy til oilasidagi o‘rni va ahamiyati aniqlanmoqda. Shu bilan birga, turli nazariyalar va amaliy tadqiqotlar o‘rtasida munosabat, ba’zan esa ziddiyatlar ham mavjud. Masalan, ayrim olimlar o‘zbek tilining fonetik va morfologik tizimi turk va uyg‘ur tillariga yaqinligini ta’kidlashsa, boshqalar esa uning qipchoq va qarluq tillari bilan ko‘proq o‘xshashligini ko‘rsatadilar. Bu masalada so‘nggi yillardagi genetik-lingvistik tadqiqotlar va kompyuter lingvistikasi natijalari muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Qiyosiy tahlil natijalariga asoslanib, o‘zbek tilining umumturkiy til oilasidagi o‘rni, uning rivojlanish bosqichlari va zamonaviy taraqqiyot yo‘nalishlari aniqlanmoqda. O‘zbek tili qadimgi turkiy til asosida shakllangan bo‘lsa-da, tarixiy taraqqiyot jarayonida o‘ziga xos fonetik, morfologik va leksik xususiyatlarga ega bo‘lgan mustaqil til sifatida rivojlandi. Boshqa turkiy tillar bilan o‘zaro ta’sir va aloqalar natijasida o‘zbek tilining fonetik tizimi, morfologik tuzilmasi va leksik boyligi boyib bordi. Zamonaviy o‘zbek tili fonetik jihatdan soddalashgan, morfologik jihatdan aglutinativ, leksik jihatdan esa ochiq va boy til hisoblanadi. Qiyosiy tahlil natijalari zamonaviy tilshunoslikda o‘zbek tilining umumturkiy til oilasidagi o‘rni va ahamiyatini aniqlashda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tilining boshqa turkiy tillar bilan qiyosiy tahlili natijasida aniqlanishicha, o‘zbek tili umumturkiy til oilasining ajralmas qismi bo‘lib, o‘ziga xos fonetik, morfologik, leksik va sintaktik xususiyatlarga ega. Qiyosiy-tarixiy metodologiyaning shakllanishi, mintaqaviy va milliy olimlarning izlanishlari, zamonaviy empirik tadqiqotlar natijalari, shuningdek, tarixiy manbalar asosida o‘zbek tilining taraqqiyot bosqichlari va boshqa turkiy tillar bilan o‘xshash va farqli jihatlari aniqlab berildi. O‘zbek tilida qadimgi turkiy tilga xos bo‘lgan ba’zi fonetik va morfologik unsurlar saqlanib qolgan bo‘lsa-da, tarixiy taraqqiyot natijasida o‘ziga xos o‘zgarishlar yuzaga kelgan. Leksik jihatdan o‘zbek tili boshqa turkiy tillarga nisbatan ochiq va boy til bo‘lib, xorijiy so‘zlarning ko‘pligi bilan ajralib turadi. Sintaktik tizimi esa so‘z tartibi va gap tuzilmasidagi o‘ziga xosliklar

bilan farqlanadi. Qiyosiy tahlil natijalari zamonaviy tilshunoslikda o‘zbek tilining umumturkiy til oilasidagi o‘rni va ahamiyatini aniqlashda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, qiyosiy tahlilda yuzaga keladigan muammolar va bahsli masalalar ham mavjud bo‘lib, bu sohada izlanishlar davom etmoqda. Kelgusida zamonaviy lingvistik usullar va yangi empirik tadqiqotlar asosida o‘zbek tilining boshqa turkiy tillar bilan o‘xshash va farqli jihatlarini yanada chuqur o‘rganish, ushbu sohada ilmiy natijalarni boyitish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Radlov V. V. Opyt slovarya turkiskikh narechiy. Sankt-Peterburg, 1893.

2. Kononov A. Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazyka. Moskva, 1960.

3. Mahmudov N., Jo‘rayev A. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent: O‘qituvchi, 2004.

4. Mutallibov S. O‘zbek tilining fonetikasi. Toshkent: Fan, 1972.

5. Madvaliev A. O‘zbek tilining morfologiyasi. Toshkent: Universitet, 2010.

6. Qoriev M. Turkiy tillarning qiyosiy tahlili. Toshkent: Fan, 2017.